

ОЦІНКА КОНКУРЕНТНОГО ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Проаналізовано сучасний стан та особливості конкурентного середовища в Україні. Обґрунтовано необхідність подальшого стимулювання конкуренції в національній економіці як фактору розвитку підприємництва.

Ключові слова: конкуренція, монополія, ринкова структура, оцінка конкурентного середовища.

Current conditions and special features of Ukrainian competitive environment were analyzed. The necessity of further stimulation of competition as a factor of entrepreneurship development in national economy was justified.

Key words: competition, monopoly, market structure, estimation of competitive environment.

Проблема формування конкурентного середовища у країнах з транзитивною (перехідною) економікою є особливо актуальною. На відміну від розвинутого ринку з його прозорими відносинами, ринок перехідної економіки є квазіринковим за свою структуру. На такому ринку самі ринкові відносини набувають нових форм свого прояву – є заплутаними, завульованими, складними, а ринок виступає в якості мутантного, видозміненого ринкового механізму. Винятком не є і наша держава.

З огляду на це, теоретичний і практичний інтерес становить виявлення характеру та особливостей конкурентних відносин, а також рівня розвитку конкуренції на ринках в Україні. Подібного роду дослідження дозволить обґрунтувати методи, інструменти та заходи щодо обмеження наростаючих монопольних тенденцій, розвитку конкурентних відносин у новітніх формах, ослаблення бар'єрів, які перешкоджають вільній експансії капіталів і товарів та ускладнюють формування ефективного конкурентного середовища.

У вітчизняній економіці традиційно виділяють такі типи ринкових структур [1, с. 156–164]:

"Чистої" монополії – ринкові структури, які характеризуються наявністю суб'єкта господарювання з ринковою часткою понад 90 %. До них належать ринки природних монополій (послуги енергетичної, транспортної та комунальної інфраструктури тощо), сфера видобування вуглеводнів, сфера надання послуг з астенізації, прибирання вулиць і обробки відходів, виробництво коксу, продуктів нафтопереробки та ядерного палива. У складі монопольних ринків виділяють загальнодержавні (трубопровідний транспорт, загальнодоступні (універсальні) телекомунікаційні послуги) і локальні (підприємства – переробники сільськогосподарської сировини у регіонах, природні монополії у системі водопровідно-каналізаційного обслуговування, прибирання вулиць і обробки відходів) ринки.

Ринки з домінуючою фірмою, на яких функціонують одна домінуюча фірма з ринковою часткою від 35 % до 90 % і декілька підприємств-аутсайдерів. Такі ринкові структури функціонують, зокрема, у добувній промисловості (крім видобування вугілля, торфу і металевих руд), у тютюновій промисловості, в окремих підгалузях машинобудування, в обробці відходів, на водному та авіаційному транспорті. Високий рівень концентрації на таких галузевих ринках значною мірою зумовлюється бар'єрами входу у вигляді високої фондомісткості та тривалих строків окупності капіталовкладення, залежністю від обмежених або зовнішніх джерел сировини та інфраструктури.

Олігопольні ринки, що характеризуються наявністю декількох виробників (2–8), які конкурують між собою. В Україні до загальнодержавних товарних ринків з олігопольною структурою відносяться: ринок послуг мобільного зв'язку (на ньому діють 5 операторів); ринок коксу (13 виробників, протягом останніх років частка трьох найбільших з них складала 42–51 %); ринок моторних бензинів (7 великих підприємств, сукупна частка трьох

найбільших з них перевищує 67 %); ринок пива (близько 96 % ринку належить чотирьом суб'єктам господарювання); тютюнових виробів (частка трьох найбільших підприємств складає понад 75 %, а п'яти найбільших – понад 97 %); ринок торфу (частка трьох найбільших з них складає понад 55 %); ринок цементу (частка трьох найбільших з них становить понад 40 %, п'яти найбільших – понад 60 %). На регіональному рівні олігопольною структурою, здебільшого, характеризуються ринки послуг з переробки сільськогосподарської продукції.

Ринки з конкурентною структурою є характерними для основних видів первинної продукції рослинництва і тваринництва (на них оперує майже 20 тис. сільськогосподарських підприємств, а також понад 43 тис. фермерських господарств, не враховуючи підсобних господарств населення). У легкій промисловості такими ринками є, зокрема, ринки текстильної продукції (понад 550 виробників), одягу (приблизно 2000) і взуття (понад 400). Ринки з конкурентною структурою переважають у видавничій справі (майже 2,5 тис. підприємств), в інших підгалузях поліграфічної промисловості (2,5 тис.), у будівництві (понад 24 тис.), у більшості видів фінансової діяльності (майже 2,8 тис.), у сфері вантажних перевезень автотранспортом (6,4 тис.), рекламної діяльності (понад 3 тис.), у сфері оптової та роздрібної торгівлі (близько 100 тис.).

Зауважимо, що запропонована класифікація ринкових структур є незавершеною. На нашу думку, важливо також виділяти ще один тип ринкової структури – квазіконкурентні ринки. Теорія квазіконкурентних або "змагальних" ринків розроблена представниками Чикагської економічної школи (У. Баумодем, Дж. Панзаром, Р. Уїллінгом). Концепцію квазіконкурентних ринків розглядають як певне узагальнення ідеології досконало конкурентного ринку, прийнятне для аналізу монопольних та олігопольних ринків, а також для формування державної політики щодо їх регулювання. Основна ідея, закладена, зокрема, у теорії У.Баумоля та його послідовників, полягає у тому, що важливою умовою для забезпечення ефективності функціонування ринку є не лише його структура, а й наявність бар'єрів "входу-виходу" [2, с. 137–164]. Фактор потенціальної конкуренції знижує стійкість сучасної монополії, а проблема високих монопольних цін має внутрішній механізм розв'язання. Зокрема, монопольні надприбутки внаслідок високих цін є стимулом для потенціальних конкурентів і спонукають їх виходити до галузі. Тому монополіст змушений обмежувати рівень цін, щоб не залучати на ринок інші компанії, завдяки чому зменшуються негативні наслідки монополізації при одночасній можливості досягти високої концентрації виробництва. Крім того, конкурентний тиск на ринках з потенціальною конкуренцією додатково посилюється за наявності розвинутого механізму міжгалузевого переливу капіталів у відповідь на відмінності у галузевій рентабельності та цінові коливання фондового ринку [3, с. 20]. У вітчизняній економіці подібні ринкові структури відсутні. Але, якщо досконала

конкуренція з багатьох об'єктивних причин не може розглядатися в якості критерію оптимальності, то найефективнішою ринковою структурою в умовах глобалізації може бути саме квазіконкурентний (змагальний) ринок. Перспективою для України є поступова трансформація частини монополізованих ринкових структур (які не належать до сфери природної монополії) у квазіконкурентні.

Даючи загальну оцінку конкурентного середовища в Україні, принципово важливо зауважити, що АМКУ використовує дві методики оцінки структурних передумов для розвитку конкурентних відносин між суб'єктами господарювання на внутрішньому ринку:

- ✓ за співставленням сукупних часток підприємств у загальному обсязі реалізації (до 2003 р. – у загальному обсязі виробництва) продукції в економіці в цілому;

- ✓ за співставленням кількості ринків з різними структурними передумовами для розвитку конкуренції (на загальнодержавному та регіональному рівнях) у загальній кількості ринків в Україні.

Результати розрахунків, здійснені відповідно до першої методики, засвідчують, що в Україні станом на кінець 2004 р. понад 53,4 % продукції реалізувалося в умовах конкуренції. В той же час на ринки з домінуванням однієї фірми припадало 22,6 % загального обсягу реалізації продукції, на олігопольні ринки – 16,6 %, на ринки чистої монополії – 6,5 %. Дослідження показують, що протягом 2005–2009 рр. в Україні зберігається подібна тенденція з незначними коливаннями. Так, у 2007 р. порівняно з 2006 р. кількість конкурентних ринків зросла на 3,6 %, а у 2008 р. навпаки спостерігається зростання кількості монополізованих ринків – чистої монополії (на 0,8 %) та олігопольних (на 4,4 %). У 2009 р. ситуація кардинально не змінилася [4].

Не применшуючи значущості результатів, отриманих АМКУ у ході дослідження, необхідно визнати обмеженість зроблених ним висновків.

По-перше, в основу класифікації ринкових структур покладений критерій "кількість підприємств на ринку". Підкреслимо, що такий критерій дає об'єктивну характеристику структури ринку тільки в тому випадку, коли всі фірми мають приблизно однакові ринкові частки. Хоча у наукових працях для спрощення аналізу часто розглядають абстрактний і симетричний світ, у реальному житті зазвичай існує суттєва гетерогенність між фірмами. З огляду на це, простий підрахунок кількості фірм не завжди є адекватним вимірником ступеня концентрації і монополізації ринків.

По-друге, обстеження проводилося на основі інформації наданої ЄДРПОУ та Єдиним державним реєстром юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців. ЄДРПОУ веде спостереження за структурними змінами в економіці, що виникають у процесі створення нових суб'єктів господарської діяльності, їх реорганізації та ліквідації. Тим часом, не всі підприємства, зареєстровані у ЄДРПОУ, фактично здійснюють господарську діяльність, але через недосконалість інституту банкрутства та ряд інших суб'єктивних причин не знімаються з державної реєстрації. Станом на 2007 р. в Україні частка підприємств, які не виробляли товари, становила майже третину від загальної кількості підприємств [5, с. 58–59]. Отже, вплив цих підприємств на ринок прирівнюється до 0. Тому для повноти аналізу ступеня конкурентності ринків та достовірності результатів необхідно враховувати частку підприємств, які з певних причин не здійснювали господарської діяльності.

По-третє, суперечливими є презентовані АМКУ результати обстежень. Так, за даними АМКУ, у 2008 р. процеси концентрації, які спостерігалися у ряді галузей національної економіки, спричинили скорочення кількості підприємств, зокрема: у сільському господарстві, мисливстві та рибальстві – на 5,6 %; у роздрібній торгівлі – на 5,7 %; у переробній промисловості – на 1,2 % (у тому числі, у легкій промисловості – на 10,5 %, у виробництві харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів – на 8,9 %, у машинобудуванні – на 3,3 %, у деревообробній промисловості – на 2,6 %) [4]. Як правило, скорочення кількості підприємств супроводжується зростанням рівня монополізації ринку, а не навпаки.

По-четверте, викликає сумнів також коректність визначення географічних меж ринку, яка є необхідною передумовою для його аналізу. Визначення географічних меж ринку – це визначення меж території, на якій споживачі купують або можуть придбати відповідний товар. Існування відокремлених ринків (у територіальному вимірі) зумовлене, зокрема, такими природними факторами, як транспортні витрати, обмеженість строку зберігання продукції, та ін.

Свідченням некоректності визначення географічних меж ринків є також той факт, що частка керівників промислових підприємств, які відчують високий рівень конкуренції з боку вітчизняних конкурентів, у загальній кількості опитаних становила: у 2006–2007 рр. – 35–36 %, у 2008 рр. – 32–34 %, у 2009 р. – 27–29 %. Тим часом, частка підприємств, які відчують істотний вплив іноземної конкуренції, є порівняно незначною і становить 18–20 % [6, с. 5]. Не дивлячись на вступ у 2008 р. України до СОТ, у нас все ще зберігаються численні перешкоди для входу іноземних компаній на ринки. Рівень тарифного захисту зафіксований на відносно низькому рівні (49 місце). Тому бар'єри в торгівлі пов'язані в основному з нетарифними обмеженнями, які виникають, зокрема, через застосування Україною негармонізованих національних стандартів якості і безпеки, а також процедур доступу до державних закупівель, що дискримінує іноземні компанії. За останній рік рейтинг України за цим показником знизився на 6 позицій (з 109 до 115). За даними звіту "Doing business 2009", кількість документів, необхідна для імпорту товарів в Україну, удвічі, а кількість часу, що займає процедура імпорту, учетверо більша, ніж у середньому в країнах ОЕСР [7]. Іншим аспектом проблеми є хабарництво на митниці та контрабанда.

Крім того, державне регулювання у сфері прямих іноземних інвестицій оцінюється як одне з найбільш обтяжливих у Європі (поряд з Італією, Росією, Боснією і Герцеговиною), що стримує притік довгострокового іноземного капіталу, а також трансферт нових знань та технологій. Не дивлячись на позитивну динаміку притоку ПІІ, які за 2004–2008 рр. зросли у 5 разів (до 9,9 млрд. дол. США), таке зростання почалося з дуже низької бази. Сумарний показник залучених ПІІ на душу населення становить лише 650 дол. США і є у 15 разів нижчим, ніж в Естонії, та у 12 разів – ніж у Чеській Республіці [8; с. 46, 56].

За іншою методикою – за співставленням кількості ринків з різними структурними передумовами для розвитку конкуренції – співвідношення ринкових структур у національній економіці є істотно іншим. Більше того, згідно з цим підходом до оцінки рівня монополізації, в Україні спостерігається негативна тенденція скорочення кількості ринків з конкурентною структурою. Так, лише протягом 2005–2008 рр. частка конкурентних ринків скоротилася на 14,8 %; за цей же період на 14,1 % збільшилася кількість ринків чистої монополії та на 6,4 % – ринків з домінуючою фірмою.

Особливе занепокоєння викликає нерівномірний розвиток конкурентних відносин у різних регіонах України. Це явище зумовлене тим, що саме товари і послуги (основні продукти харчування, житлово-комунальні, транспортні, торговельні та побутові послуги, роботи з будівництва житла та ін.), які реалізуються на регіональних і локальних товарних ринках, великою мірою визначають добробут широких мас населення. Так, у різних

регіонах частка конкурентного сектора відрізняється у 2,6 рази (від 53,2 % у Донецькій області до 20,8 % – у Чернівецькій), частка монополізованих ринків – у 4,2 рази (від 3,8 % у Донецькій області до 16 % – у Херсонській). При цьому лише у двох областях – Донецькій та Львівській – структурні перешкоди для конкуренції відсутні більш як на половині ринків. Відносно кращою є структура регіональних ринків у Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Полтавській та Харківській областях, а також у м. Києві. Тим часом, у 9 областях України (Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій та Чернігівській) вагомі структурні перешкоди для конкуренції існують більш як на половині обстежених ринків. Це є свідченням несприятливих умов для бізнесу та існування значних бар'єрів входу на ринки [9, с. 13].

Зауважимо, що співвідношення секторів економіки з різними структурними передумовами для конкуренції, яке склалося сьогодні в Україні, було характерним для індустріального суспільства. Так, у 1939 р. у США 46 % національного доходу вироблялося в умовах обмеженої конкуренції, у тому числі 5 % – при чистій монополії, 5 % – при домінуванні на ринку однієї фірми, 36 % – при "твердій" олігополії. Згодом частка галузей з конкурентною структурою у США істотно зросла: у 1980 р. лише 23 % національного доходу вироблялося в умовах обмеженої конкуренції, у тому числі 2 % – при чистій монополії, 2 % – при домінуванні на ринку однієї фірми, 19 % – при олігополії [10, с. 204–205]. На нашу думку, схожість структури ринкової організації сучасної економіки України та економіки США у 30-ті роки ХХ ст. не є випадковою: адже економіка нашої держави – економіка індустріального суспільства. Спільним є й те, що у 30-ті роки ХХ ст. розвинуті країни пережили економічну кризу, яка за своєю масштабністю порівнюється з кризою в Україні та інших республіках колишнього СРСР у 90-ті роки ХХ ст. Наслідком високого рівня монополізації української економіки є значні втрати українського суспільства від монопольної влади, які, за оцінками дослідників, становлять 4 % від ВВП [11, с. 26].

Дослідження американського економіста М.Портера показали, що інтенсивність внутрішньої конкуренції має найважливіше значення серед факторів національного бізнес-середовища для успіху компаній на світовому ринку. Вчений підкреслював: "Коли ми асоціюємо конкуренцію з ринковою економікою, то забуваємо, як багато змін сталося у державах, які мають провідні позиції у світовій економіці. Зникнення картелів та потужних економічних блоків, з одного боку, та посилення конкуренції – з другого, пов'язані з відомим економічним проливом Німеччини та Японії після Другої світової війни. Найбільш конкурентоспроможні галузі економіки Японії – ті, що розвиваються завдяки посиленню внутрішньої

конкуренції" [12, с. 277]. Один із засновників компанії "Sony" Акіо Моріта підкреслював, що саме ефективна конкуренція на внутрішньому ринку змушує місцеві компанії "пробиватися" на світовий ринок у пошуках можливостей для подальшого зростання й розширення діяльності. "Саме в інтенсивній конкуренції між японськими компаніями в боротьбі за гаманець споживачів ми удосконалили нашу конкурентоспроможність для боротьби у міжнародній торгівлі" [13, с. 191], – пояснює успіхи японських компаній на глобальному ринку. Отже, внутрішня конкуренція створює передумови для впровадження таких інновацій, які підвищують міжнародну конкурентоспроможність компаній.

Досягнення Україною гідного місця у сучасному глобалізованому світі, підвищення її конкурентоспроможності нерозривно пов'язані з вирішенням важливих завдань, спрямованих на подальший розвиток конкурентного ринкового середовища. Йдеться, з одного боку, про підтримання і стимулювання "невидимої руки" ринку, яка спрямовуючи і регулюючи господарську діяльність його суб'єктів, забезпечує постійне відтворення конкуренції в ринковому середовищі; з іншого – про активізацію ролі держави, покликаною створювати якісно нові умови для підтримання та розвитку цієї конкуренції. Завдання держави та антимонопольних органів полягає в тому, щоб створювати умови для стабільного розвитку великого, середнього й малого бізнесу, сприяти вільному руху капіталів, запроваджувати нові, цивілізовані принципи у практику підприємницької діяльності, сприяти формуванню конкурентної культури.

1. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: в 3 т. / Т. 3: Конкурентоспроможність української економіки / За ред. В. Гейця, В. Семиноженка, Б. Кваснюка – К.: Фенікс, 2007. – 556 с. 2. *Baumol W.* Contestable Markets: An Uprising in the Theory of Industry Structure. – *American Economics Review*, 1982, vol. 72, p. 137-164. 3. *Кіндзерський Ю., Паламарчук Г.* Проблеми національної конкурентоспроможності та пріоритети конкурентної політики в Україні // *Економіка України*. – 2006. – №8. – С. 19–29. 4. Звіти Антимонопольного комітету України за 2000–2009 рр. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.amc.gov.ua>. 5. Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: Національна доповідь / К.О. Ващенко, З.С. Варналій, В.С. Воротін, В.М. Геєць, О.В. Кужель, Е.М. Лібанова та ін. – К., Держкомпідприємництва, 2008. – 226 с. 6. Конкурентна політика держави в умовах трансформації національної економіки: Монографія / За заг. ред. В. Д. Лагутина. – К.: КНТЕУ, 2008. – 308 с. 7. Звіт Світового банку "Doing business 2009" // http://www.doingbusiness.org/Documents/FullReport/2009/DB_2009_English.pdf. 8. Отчет о конкурентоспособности Украины 2009. Навстречу экономическому росту и процветанию. – К.: Фонд "Эффективное управление", 2009. – 236 с. 9. *Костусев О.* Институційні фактори, що обмежують конкуренцію в Україні // *Конкуренція*. – 2007. – №3. – С. 11–15. 10. *Качалин В.В.* Система антимонопольної зашити общества в США – М.: Наука, 1997. – 270 с. 11. *Пустовойт О.* Ефективність моделі розвитку внутрішнього ринку України // *Економіка України*, 2008. – №5. – С. 24–36. 12. *Портер М.* Конкуренція: Пер. с англ. – М.: Издательский дом "Вильямс". – 2002. – 496 с. 13. *Морита А.* Сделано в Японии // Пер с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс. – 2006. – 290 с.

Надійшла до редколегії 11.11.10

УДК 311.21

Н. Ковтун, д-р екон. наук, проф.,
О. Хвостенко, асп.

ВИКОРИСТАННЯ СТАТИСТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ ПОБУДОВИ КОНКУРЕНТНОЇ КАРТИ РИНКУ

У статті розглянуто проблему статистичного забезпечення дослідження конкурентного середовища підприємства. Проаналізовано стан конкуренції в галузі виробництва легкових автомобілів.

Ключові слова: статистичне дослідження, конкурентне середовище, частка ринку, темп приросту, конкурентна карта ринку.

The article is dedicated to a problem of the company's competitive environment statistical analysis. Competitive situation on the example of Ukrainian car manufactures have been analyzed.

Keywords: statistical research, competitive environment, market share, rate of increase, competitive map.

На сьогодні в Україні склалася суспільно-економічна система, яка і визначає сучасні реалії у діяльності ві-

чизняних підприємств. Конкуренція, конкурентоспроможність та її підвищення, сегментування ринку, пробле-